

Історико-краєзнавчий музей м. Винники
Інститут археології Жешівського університету

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 8

**Давні майстерні та виробництво
у Вісло-Дніпровському регіоні**

Видається з 2008 р.

Винники – Жешів – Львів
Видавництво «Апріорі»
2015

УДК 94(477.83)(06) 908(477.83)(06)
ББК ТЗ(4Ук)я54+Д9(4Ук)891я54
Н 34

Н 34 **Наукові студії** : зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Винники ; Жешів ; Львів : Априорі, 2015. – 440 с. : іл. + 8 с. кол. вкл.

ISBN 978-617-629-279-1

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та історії від первісності до нового часу, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії.

ББК ТЗ(4Ук)я54+Д9(4Ук)891я54

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. *Л. Войтович* (головний редактор),
д-р іст. наук, проф. *Л. Залізняк*, д-р іст. наук, проф. *В. Отрощенко*,
д-р габ., проф. *М. Парчевський*, д-р габ., проф. *М. Рибіцька*,
канд. іст. наук, доц. *Н. Білас* (відповідальний редактор),
канд. іст. наук, ст. наук. співр. *Е. Кравченко*,
канд. іст. наук, доц. *О. Целуйко*, *І. Тимець*

Адреса редакційної колегії:

Історико-краєзнавчий музей м. Винники,
вул. Галицька, 26, м. Львів-Винники, 79495, тел./факс: (032)2960536,
e-mail: musem.vynnyky@gmail.com, nbilas@meta.ua

Рецензенти:

д-р іст. наук, ст. наук. співр. *А. Буйських* (Київ)
канд. іст. н., ст. наук. співр. *Л. Кулаковська* (Київ).

Відповідальний за випуск *І. Тимець*

Редактор *Т. Молочко*

Технічний редактор *Н. Стахур*

Художнє оформлення обкладинки *Л. Караваєва*
Переклад резюме англійською *автори*, *О. Сілаєв*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Історико-краєзнавчого музею м. Винники та
Інститутом археології Жешівського університету*

ISBN 978-617-629-279-1

© Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2015

© Інститут археології Жешівського університету, 2015

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ З ВИРОБНИЧИМ РЕМАНЕНТОМ

У статті подано характеристику і аналіз поховальних комплексів культурного кола Бабине, що містили у складі інвентарю виробничий реманент. Виявлено схожості й відмінності між бабинськими культурами і локальними варіантами у поширенні цієї практики. Проведено паралелі між культурами кола Бабине і епішнуровими групами раннього бронзового віку Центральної Європи.

Ключові слова: бронзовий вік, Східна Європа, Центральна Європа, культурне коло Бабине, група Адлерберг, група Штраубінг, поховання, виробничий реманент.

Вступ. За доби палеометалу на теренах Європи в поховальних обрядах деяких народів набула поширення практика супроводження окремих небіжчиків виробничим реманентом. Судячи з доступних джерел, ця поховальна традиція була поширена нерівномірно у часі та просторі. Наприклад, у Східній Європі, де подібні захоронення трапляються в культурах від енеоліту до пізньої бронзи, своєрідний максимум поховань т. зв. «майстрів» або «ремесників» припадає на період середнього бронзового віку, з виразною концентрацією в середовищі катакомбної культурної області Надчорноморсько-Каспійської зони [4; 5; 39; 41; 42; та ін.]. Причому різні катакомбні культури/групи неоднаковою мірою проявляють цю поховальну практику. Так чи інакше, найпоширенішими, найяскравішими і найбільш діагностичними виробничими комплексами є набори з кремнеобробки (стрілороби) та металовиробництва (ливарники-ковалі), хоча дехто з дослідників виділяють також поодинокі поховання столярів, керамістів, косторізів і навіть ткачів з кожум'яками [12. С. 17; 32; 40; та ін.].

Перехідний період від середнього до пізнього бронзового віку в південній половині Східної Європи (за іншою схемою періодизації – фінал середньої бронзи), асоціюється з часом існування двох культурних блоків – *постшнурового* (воронезька, вольсько-лбищенська) [14. С. 168; 16. С. 81; 27] і *посткатакомбного*, який включає два культурні кола – Бабине і Лола [23. С. 28; 26; 29]. За сьогоденнішніми уявленнями, до культурного кола Лола входять власне лолінська культура, кубанська, архонська і волго-уральська культурні групи [23. С. 28; 28; 29]. Культурне коло Бабине складається з трьох бабинських культур (рис. 1) – дніпро-донської (ДДБК); дніпро-прутської (ДПБК), що включає три локальні варіанти; волго-донської (ВДБК) [20; 21; 22. С. 60–61; 29; 30; 31].

Згадані блоки культур Східної Європи, посткатакомбний і епішнуровий, вивчені доволі нерівнозначно. В цьому сенсі набагато краще виглядають по-

сткатакомбні культурні утворення, особливо раніше за інші виділене, а відтак краще досліджене, бабинське культурне коло. Саме на матеріалах культурного кола Бабине і побудовано дослідження практики використання в поховальному обряді виробничого реманенту.

Дослідження. Зазначимо, що до виробничого реманенту нами відносились знайдені в похованнях артефакти, первинне (утилітарне, профанне) призначення яких у виробничо-господарських процесах є очевидним або не викликає суттєвих заперечень. Насамперед такими артефактами вважалися різноманітні знаряддя праці та пристрої, точніше їхні елементи: мідно-бронзові шила, долото, тесло; кременеві нуклеуси, пластини, скребачки, скобелі та ножі; кам'яні відбійники, товчачі, молот, ковадла, плитки, абразиви, грузила; кістяні кілочки, вістря, проколки, шпичі; керамічні та кістяні прясла тощо¹. Функціональне використання частини з цих предметів видається зрозумілим, призначення ж решти залишається гіпотетичним чи зовсім невизначеним. У переважній більшості випадків виробничі інструменти в похованнях представлені одиничними знахідками. Значно рідше вони складають набори з різної кількості одиниць.

Культурне коло Бабине, що об'єднує три бабинські культури, загалом представлено 3882 похованнями з курганних і рідкісних ґрунтових некрополів. Попри те, що статистична презентабельність різних бабинських культур є неоднаковою (виразно поступається волго-донська, виділена лише десятком років тому), певну уяву щодо предмету нашого дослідження вона забезпечує. Згідно доступних на сьогодні даних, поховання з виробничим реманентом частіше представлені в ДДБК (84 поховань з 1238, або 6,78%), рідше – у ВДБК (три зі 140, або 2,14%) і ще слабше – в ДПБК (45 з 2504, або 1,79%). Стисло розглянемо ці матеріали.

Дніпро-прутьська бабинська культура. У межах цієї культури чітко виділяються щонайменше три локальні варіанти – дніпро-дністровський степовий (1305 поховань), дніпро-бузький лісостеповий (298) і дністровсько-прутьський

¹ Окремої уваги потребує ситуація з такою категорією поховального приданого, як жовна та фрагменти/уламки кременю. У тих випадках, коли останні не є виробами-інструментами, автори звітів і публікацій зазвичай називають їх відщепами, пластинами або скалками. Знахідки в похованнях одиничних крем'яних предметів такого роду не дають підстав вважати їх знаряддями (або функціональним інвентарем), тому і не враховувалися нами. А ось в контексті, коли кремень сполучається з достеменними інструментами, він набуває певнішого функціонального значення (мається на увазі ймовірне прагматичне, а не семіотичне навантаження), наприклад, як виробнича сировина.

Особливо зазначу об'ємну, ретельну і результативну роботу з дослідження кремнеобробки надчорноморського бронзового віку, проведеної С. М. Разумовим [36; 44]. Серед інших позитивів цієї праці, назвемо фахову функціонально-технологічну атрибуцію крем'яних артефактів з понад півтори тисячі поховань різних культур, зокрема зі складу виробничих наборів. При цьому дослідникові вдалося ідентифікувати чималий масив традиційно «невиразних» кременевих уламків, відщепів тощо, що зазвичай вважалися малоінформативними і малозмістовними об'єктами.

(901) [20; 21]. З них дніпро-бузький не має жодного комплексу з виробничим інвентарем. Тому об'єктивнішою виглядатиме статистика, згідно якої питома вага захоронень з виробничим реманентом подаватиметься по двох інших локальних варіантах – загалом 45 з 2206 поховань (2,04%). Ситуація по кожній локальній групі окремо виглядає подібною: дніпро-дністровська – 26 поховань з виробничим інвентарем (1,99%); дністровсько-прутська – 19 (2,1%).

Певні уявлення про кількісні (кількість випадків) та якісні характеристики цього виробничого реманенту з поховань дає табл. 1.

Таблиця 1

Вироби у складі поховального реманенту ДДБК

Категорії реманенту		Камінь					Кремій		Кістка			Бронза
		абразив розтирач	товкач	відбійник	плитка	грузило	скребачка	ніж	шпиці	проколки	кілочки	прясло
1	Дніпро-Дністр.	10	2	1	–	1	–	–	4	3	5	1
2	Дністр.-Прут.	3	1	2	1	–	4	1	3	2	1	1
Разом		13	3	3	1	1	4	1	7	5	6	2

Ці дані засвідчують, що третина наведених категорій траплялися як одиничні випадки. Решта складають невеличкі серії, серед яких найбільшою є різноманітні кам'яні абразиви і розтирачі. Простежуються певні регіональні особливості по локальних варіантах (назвемо лише статистично презентабельні): виразне переважання кам'яних абразивів-розтирачів і кістяних прясел у першому локальному варіанті, порівняно з другим; відсутність крем'яних скребачок у першому з локальних варіантів на противагу серії знахідок у другому (втім існує проблема функціональної атрибуції крем'яних знахідок з бабинських поховань). Відомі й нечасті знахідки в похованнях ДДБК простих і малочисельних за вмістом наборів виробничого реманенту (вісім комплексів – 0,36% від загальної кількості). Наводимо перелік всіх відомих наборів:

- шість крем'яних відщепів + два кістяних вістря + стулка мушлі *Unio*² (Калфа п. 13);
- крем'яний відщеп + стулка мушлі мідії (Суворівське 16/17);

² В нашій темі вимагає ремарки і ситуація навколо знахідок у похованнях стулок мушель, зокрема і викопних. Йдеться не про випадки, коли останні виконували роль прикрас (підвісок, медальйонів-пряжок), що засвідчують характерні штучні отвори. В деяких ситуаціях одиничні мушляні стулки виступають єдиним поховальним приданим, що утруднює їх тлумачення. В окремих же випадках мушлі сполучалися (і навіть контекстуально поєднувалися) з іншими предметами, зокрема й інструментами. В таких випадках є підстави включати їх до переліку знарядь/пристроїв, що надійно підтверджується яскравими виробничими наборами деяких інших культур бронзового віку (катакомбні, ДДБК, ВДБК) і численними етнографічними даними.

- крем’яний відщеп + кістяне вістря (Самарський-II 2/5);
- кам’яний абразив + крем’яний відщеп + кістяне вістря (Новоіванівка-II 2/5);
- кам’яний абразив + кістяні вістря (Заплавка-I 7/6 – рис. 3: 2);
- кам’яна базова плита + кам’яний розтирач (Дивізія-II 5/5);
- розтирач (?) з уламка кам’яної сокири + крем’яний ніж (Вільна Україна 1/5);
- крем’яні скребачка + відщеп (Хаджимус 2/11).

За цими скупими даними важко, якщо взагалі можливо (без додаткових природничо-технічних дослідів), визначити функціональне призначення цих наборів. При цьому немає впевненості в тому, що ці набори предметів узагалі складають реальні комплекти функціонально-зумовлених інструментів. Утім вважати розглядувані набори предметів довільними чи випадковими комбінаціями не дозволяє певна, нехай і не дуже виразна, повторюваність як самих категорій, так і їхніх сполучень. У даному випадку ми виходимо на рівень важко поєднаних між собою функціонально-технологічних міркувань профанної сфери і ритуальної практики сакрального світу.

Окремої уваги заслуговує одинична знахідка в класичному підбійному похованні дніпро-дністровського локального варіанту ДПБК (Калинівка 1/1 – рис. 3: 1) керамічної фурми (сопла). Металовиробнича, а саме металургійна, спеціалізація цього пристрою є очевидною і безперечною. Яскравість цього артефакту дисонує не лише з невиразним та індіферентним виробничим реманентом ДПБК, а й навіть на тлі культурного кола Бабине загалом, що буде обговорено нижче.

Дніпро-Донська бабинська культура. Як зазначалося вище, в похованнях цієї бабинської культури виробничий реманент представлено найліпше і найчастіше. Формально-статистичну інформацію про цей реманент зведено до кількох таблиць. Табл. 2 містить зведені дані щодо кам’яних, зокрема і крем’яних, предметів.

Таблиця 2

Кам’яні предмети у складі виробничого реманенту поховань ДДБК

Категорії реманенту	Камінь							Кремій					
	Абразив	Випростувач	Товкач	Ступка	Галька, жовно	Молот	Разом	Жовно	Нуклеус	Відщеп, пластина	Ніж	Скребачка	Разом
Кількість випадків	24	12	14	2	6	1	59	4	1	105 (22)	5	23	138

Примітка: в дужках указана кількість випадків виявлення категорії в складі виробничих наборів.

Аналіз табл. 2 показує, що поширенішою категорію кам'яного виробничого реманенту в похованнях ДДБК виступають різного роду абразиви – у формі плиток, брусків, куранта тощо. Кількісно вдвічі поступаються комплекси з абразивами вузько функціонального призначення – випростувачами древків стріл. Також порівняно часто трапляються товкачі. Решта категорій є доволі рідкісними.

Серед крем'яних категорій найчастіше трапляються різноманітні відщепи і пластини. Проте залучити до виробничого інвентарю з них можна лише ті, що входили до складу виробничих наборів. Порівняно часто подібуються скребачки. Решта категорій є поодинокими і не утворюють значних серій.

У табл. 3 зведено інші категорії виробничого реманенту. Кістяні артефакти є нечисленними як за кількістю поховань, з яких вони походять (12), так і переліком категорій (3). Ікла вепра і кістяні віджимники завжди входили до складу спеціалізованих виробничих комплектів (про них – нижче). До вістрів віднесені різні за морфологією загострені стрижні, що їх автори розкопок і публікацій називають проколками, шплицями й т. і. Поодинокими є мідно-бронзові знаряддя – тесло, долітце (?) і стрижні.

Таблица 3

Різні предмети у складі виробничого реманенту поховань ДДБК

Категорія реманенту	Кістка			Мушля	Бронза		
	Ікло вепра	Віджимник	Вістря		Тесло	Долітце (?)	Стрижень
Кількість випадків	5	3	5	10 (6)	1	1	2
Разом	13			10	4		

Примітка: в дужках указана кількість випадків виявлення категорій у складі виробничих комплексів.

Варто зазначити, що в похованнях ДДБК в 6,5 разів частіше за ДПБК трапляються набори виробничого реманенту. Крім того, серед них є значно об'ємніші та виразніші за такі в ДПБК. Нами виділено до трьох десятків поховань з виробничими наборами (2,34% від загальної кількості). Актуальну³ для предмету нашого дослідження інформацію про них зведено до табл. 4 і 5.

³ До таблиці не вносилися дані про супутній інструментам/знаряддям інвентар, який не належить до виробничої (відтворюючої) сфери, скажімо прикраси та деталі вбрання, зброя та атрибути влади/статусу (кам'яні булави, сокири-молотки), ритуальні предмети (астралаги, ворожильні/гральні набори), керамічний та дерев'яний посуд тощо. Але у тих випадках,

Склад наборів з виробничим реманентом в похованнях ДДБК і ВДБК

№	Археологічний комплекс	Категорії																
		Випроостувач кам'яний	Абразив кам'яний	Відщепи крем'яні	Віджимник кіст./рог.	Ікло вепра	Мушля	Вістря стріл	Брусок/зап'ячник?	Ніж бронзовий	Стрижень бронзовий	Скребачка кре'яна	Товкач кам'яний	Галька кам'яна	Вістря кістяне	Тесло бронзове	Ллячка глиняна	Чашечка керамічна
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
ВДБК																		
1	Висока Гора 5/1	4		10	1			1					2					1
2	Петруніне 5/2	2		2			2	3										
3	Петруніне 5/5	2						1										
ДДБК																		
1	Олександрівськ 1/49	4+4*	2	8	3	2	3	12		1	1	1						
2	Привілля 11/13	2		20		1	1		1			2	1					
3	Актове 7/21	6	2	57			2	1										
4	Соколовський п. 2	1	1	1					1	3								
5	Ветютнів 2/1	4	2				2											
6	Цимлянка-II 1/3	4		1			1											
7	Калинове 1/8	2*	1			1												
8	Барвинівка 8/1	9	6	65	1													
9	Черв. Гусарівка-Г 1/1	1	1	1	1													
10	Новогупалівка-I 1/1	1		3														
11	Н. Бараниківка 5/10	2						1										

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
12	Преображенка-II 2/14		2	2									1					
13	Попів Яр-II 2/2		1	2														
14	Петро-Михайл.-II 9/3		1	1														
15	Давыдовку 8/4		1	1														
16	Мухін-I 5/3			1										1				
17	Устьман 3/2			2										1				
18	Роздолівка 1/2			1		1									1			
19	Новолакедемонівка п.10			1					1									
20	Пришиб 2/29			1								1	1					
21	Чавуно-Крепінка 1/1											1	1					
22	Прядівка-VIII 2/1											1	1					
23	Цимлянка-I 1/3					1						1						
24	Привілля 1/2			2											2			
25	Соколове-II 4/2			1											3			
23	Солоха 3(15)/8			1											1			
27	Текстильник 4/19			1											1			
28	Морокине 8/1			1											1	1		
29	Копані-II 1/1												1				1	

* Заготовки для випростувачів древків стріл.

Табл. 4 (блок поховань ДДБК – № 1–29) засвідчує, що найстабільнішою категорією інвентарю, яка є присутньою в 76% виробничих наборів, виступають крем'яні відщепи. Так же часто трапляються кам'яні абразиви, що утворюють дві рівнозначні групи (по 11): випростувачі древків стріл і різноманітні точильні плитки та бруски. Як показує поле табл. 4, в масиві виробничих комплектів утворюється декілька груп і підгруп. При цьому групоутворюючими категоріями виступають не наймасовіші крем'яні предмети, які присутні у більшості виробничих комплектів і навряд чи є спеціалізованими, а інші знаряддя.

Серед групоутворюючих і, вочевидь, вузько спеціалізованих, інструментів найбільш виразними є характерні кам'яні бруски з поздовжнім жолобком, що їх зазвичай тлумачать в якості випростувачів древків стріл. Саме їх варто вважати найнадійнішим, а водночас базовим, маркером виробничих наборів стрілоробів для культур бронзового віку. Завдяки випростувачам виділяється 11 спеціалізованих виробничих комплектів ДДБК (табл. 4, № 1–11; рис. 4–6). Поховання з цими наборами заслуговують на окреме ретельне дослідження, обов'язково із залученням фахівців природничо-технічного циклу, і публікацію. Чимало в цьому напрямі вже зроблено українськими археологами [13; 44]. В межах цієї статті обмежимося лише загальною характеристикою і оцінкою цих комплексів, залишивши перспективу для всебічного узагальнюючого дослідження.

Зазначимо, що наповненість наборів стрілоробів різними категоріями реманенту є неоднаковою: одні з них – доволі повні за комплектністю (до 7, 10 категорій), а інші представлені лише одиничними (2–3 категорії) інструментами, що наочно демонструє трикутне поле заповнення відповідного полігону табл. 4. Виходячи з доступних джерел, можна визначити «стандарт» виробничого набору стрілороба ДДБК, який включав приблизно десяток-дюжину категорій: кам'яні випростувачі древків, абразивні плитки/бруски, товкач; крем'яні нуклеуси, відщепи, скребачки, різак, віджимники, стріли; віджимники з кістки/рогу та ікла вепра; стулки мушель; бронзові ніж та стрижень-віджимник; кам'яний брусок з проточинами⁴. Такий арсенал, серед якого виділяються як інструменти, так

коли вістря стріли (або сагайдак зі стрілами) сполучалося зі стрілоробними виробничими наборами, ми вважали за доцільне включати до таблиці цю зброю. Така логіка видається виправданою ще й через певну повторюваність (серійність) сполучуваності наконечників стріл з виробничим реманентом стрілороба: три випадки (27%). Зазначимо, що в двох з цих випадків до складу набору входили не завершені наконечники, а напівфабрикати на різних стадіях виготовлення. Подібна ситуація має місце і в численних наборах стрілоробів катакомбних культур.

⁴ Попри два випадки сполучення з виробничими наборами по виготовленню стріл кам'яних брусків з поперечними проточинами для кріплення на обох кінцях (рис. 4: 2г; б: 3у), які виступають своєрідними маркерами ДДБК і, можливо, ВДБК, автор не схильний включати ці вироби до стрілоробного інструментарію. Зумовлена ця позиція, насамперед, статистикою, згідно якої лише два зі семи відомих брусків (шість ДДБК + один ВДБК) сполучалися у похованнях з комплектами стрілоробів. Решта же здебільшого виступали чи

і сировина, вочевидь, забезпечував здійснення більшості, проте не всіх, послідовних операцій з виготовлення стріл. Щоправда, стосовно функціонального призначення деяких категорій стрілоробного реманенту серед дослідників немає згоди. До списку таких належать стулки мушель (віджимники, струганки, ємності для вимочування кременю), ікла вепра (віджимники-ретушери), металеві стрижні (шила-проколки, віджимники-ретушери) тощо [8. С. 155, 215; 34; 35; 38. С. 111–112; 39. С. 48–50; 37. С. 206–207; 44; та ін.]. Особливо наголосимо на рідкісній знахідці в одному з розглядуваних комплексів (Актове 7/21) решток дерев'яної скриньки-футляра, в якій власне і містився весь виробничий реманент стрілороба (рис. 5: 2б). Використання таких скриньок-футлярів також є яскравою місцевою традицією, добре відомою за матеріалами катакомбних поховань.

Всі решта набори виробничого реманенту ДДБК (табл. 4, № 12–29) є малокомплектними і невиразними в сенсі спеціалізації. Вони включали здебільшого дві, рідше три категорії артефактів. У переважній більшості з них обов'язковим компонентом виступали крем'яні відщепи, з якими сполучалися інші категорії виробів. Можна назвати декілька малосерійних груп сполучень: кремій + кістяне вістря (п'ять випадків), кремій + кам'яний абразив (4), кремій + кам'яна галька (3), крем'яна скребачка + кам'яний товкач (3). Виділяються одиничні комплекси (табл. 4, № 28, 29), склад поховального приданого яких можна зв'язати з деревообробкою (Морокине 8/1 – з бронзовим теслом костромського типу, крем'яним відщепом і кістяним вістря – рис. 7: 1 [1]; Комишуваха 5/1 – з мідним долітцем [9. С. 357; 13. С. 102]) і металовиробництвом (Копані-П 1/1 – з глиняною ллячкою (?) і гранітним товкачем – рис. 7: 2) [3. С. 68, рис. 50: 2–4].

Волго-донська бабинська культура. В масиві поховань ВДБК нам відомо три комплекси з виробничими наборами стрілоробів: табл. 4, № 1–3 [10; 22. С. 63–66; 31. С. 113–114]⁵. Всі вони за своїми кількісними та якісними характеристиками повністю демонструють стандарти, подібні до ДДБК, і які, за великим рахунком, є спадщиною катакомбних традицій. За вмістом ці комплекси можна оцінити

не єдиною категорією поховального приданого (в двох випадках сполучалися з крем'яним відщепом). Крім того, досі не з'ясовано функціональне призначення цих артефактів, які розглядаються то в якості брусків-точил (на підставі даних трасології), то в якості захисних платівок на зап'ястя лучників, за центральноєвропейськими аналогіями (англ. *Bracer or Archer's Wrist Guard*; нім. *Armschutzplatten*; слов. *Nátepní ploténka*; пол. *Płytki łucznicza*). В будь-якому випадку, ми схильні тлумачити ці вироби в якості певного соціального маркеру, притаманного дорослим чоловікам.

⁵ По ВДБК ми не володіємо всією джерельною базою її поховань, а відтак не маємо можливості навести статистику щодо поховань з виробничим реманентом загалом, зокрема з одиничними інструментами. Тому ми оперуємо лише достеменними даними по комплексах з виробничими наборами. Інформацію щодо двох із них (Петруніне 5/2, 5) нам люб'язно надав Р. О. Мимоход, за що автор йому щиро вдячний. Водночас відзначимо, що, крім цих наборів, у складі поховального приданого ВДБК згадуються одиничні виробничі знаряддя: роговий віджимник, кістяні проколка і тупик, що його пов'язують з чинбарством [31. С. 113].

як середньо- і маломісткі. Природно, привертає увагу найбільший з них – Ви-сока Гора 5/1 (рис. 8). Відзначимо, що він за деякими деталями, можливо і не суттєвими, відрізняється від аналогічних в ДДБК: а) включає два кам'яних товчачі (на тлі їхньої рідкості в ДДБК); б) містить маленьку керамічну чашечку (підкреслимо, у складі виробничого набору, а не в якості посудини для напутньої їжі/питва, які для поховального обряду ВДБК взагалі не є характерними [25; 30; 31]). Скоріш за все, функціональне призначення цієї керамічної чашечки було тотожним стулкам мушель, що відомі у половині бабинських стрілоробних комплектів, маючи на увазі варіант тлумачення останніх в якості ємностей для вимочування крем'яної сировини заради придання їй належних властивостей, необхідних для успішної обробки та нанесення витонченої струменистої ретуші [39. С. 42]. Таке припущення ґрунтується на подібності чашечки і стулок мушель (особливо рельєфно випнутих викопних екземплярів). Ще більшу впевненість у коректності такого зіставлення надає факт сполучуваності у наборі стрілороба в одному з катакомбних поховань Донеччини стулки мушлі з чашоподібною кам'яною конкрецією [11. С. 108, рис. 22: 9; 39. С. 42]. Наголосимо і на близькості метричних розмірів усіх трьох функціонально ототожнюваних категорій виробничого реманенту (рис. 7: 3).

Інтерпретація і висновки. Розглянуті матеріали засвідчують, що в межах культурної області Бабине поховальний обряд передбачав супровід деяких небіжчиків т. зв. виробничим реманентом. Ця ритуальна практика мала свої локальні особливості. У всякому разі, можна впевнено говорити про два регіональні стандарти, з яких перший (західний) практикувався в середовищі носіїв ДДБК (дніпро-дністровського і дністро-прутського локальних варіантів), а другий (східний) була притаманний носіям близьких між собою ДДБК і ВДБК.

Західний (дніпро-дністро-прутський) стандарт загалом характеризувався дуже рідкісною практикою забезпечення небіжчиків виробничим реманентом, який трапляється там у кожному п'ятдесятому похованні, а у складі виробничих комплектів – раз на 277 поховань. В ДДБК абсолютно відсутні типові для катакомбного світу, зокрема для її генетичного попередника – інгульської катакомбної культури, поховання з виробничими наборами стрілоробів. Виробничий реманент ДДБК в цілому є малочисельним і маловиразним в сенсі визначення його функціональності. Ця оцінка стосується не лише знахідок поодиноких знарядь, а і їхніх комплектів. Водночас навряд чи варто розцінювати такі комплекти в якості нічим не зумовлених, професійно індіферентних, а лише випадково зібраних наборів розрізних предметів, як іноді вважають дослідники. Цьому протирічить, нехай статистично не дуже виразна, проте реальна повторюваність як самих категорій артефактів у похованнях, так і серіація їхньої сполучуваності у виробничих комплексах (див. вище).

Ще раз звернемо увагу на унікальну наразі знахідку в похованні ДДБК керамічної фурми. Важко, через її одиничність, оцінювати цю знахідку. Втім

висловимо припущення, що вона відбиває певну симптоматичність, з огляду на те, що в катакомбному середовищі керамічні сопла найчастіше трапляються в похованнях ковалів-ливарників саме інгульської культури, яка виступає генетичним підґрунтям ДПБК⁶.

Східний (дніпро-доно-волзький) стандарт вирізняється частішою практикою розміщення в захороненнях виробничого інвентарю, яким супроводжувалося, наприклад, кожне 15-те поховання ДДБК (по ВДБК ми не володіємо відповідною статистикою), а виробничі набори траплялися в кожному 43-му похованні ДДБК і кожному 47-му похованні ВДБК. Крім цього, східний стандарт відрізняється від західного іншими статистичними показниками (питома вага) спільних категорій виробничого реманенту, наприклад, кам'яних абразивів, крем'яних виробів, кістяних вістрів тощо. Є відмінності також в переліку категорій виробничого реманенту. Причому виділяються вироби, притаманні лише західному стандарту (кістяні прясла, кілочки з різними голівками), або характерні тільки для східного (скажімо, спеціальні інструменти/пристрої стрілоробів). Водночас відзначимо, що обидва бабинські стандарти мають і спільні знаменники, якими виступає переважання серед виробничого реманенту крем'яних виробів і кам'яних абразивів.

Виразною особливістю східного бабинського стандарту є присутність в похованнях ДДБК і ВДБК комплектів для виготовлення стріл. Немає сумніву, що ця традиція має місцеве катакомбне коріння (донецько-донська культура, за С. Н. Братченком) [7. С. 223; 8. С. 83; 13. С. 102–104; 19. С. 52, 55; 33. С. 204; 39. С. 68–70; та ін.]. Водночас варто відзначити, що відомі у названих бабинських культурах стрілоробні комплекти в тенденції поступаються за своїм кількісним і якісним складом аналогічним катакомбним виробничим наборам [13. С. 102; 39. С. 69], проте базові принципи і стандарти їхньої комплектації, а, вочевидь, і семіотичне навантаження в системі поховальної парадигми, зберігає місцеву ямно-катакомбну традицію. В цьому контексті залишається незрозумілою і потребує пояснення та обставина, що, зберігши норму забезпечення окремих небіжчиків стрілоробними наборами, людність ДДБК (та й бабинське, а за великим рахунком і посткатакомбне, середовище загалом) майже втратила іншу, добре відому в катакомбному поховальному ритуалі, практику включення до складу поховального приданого виробничих комплектів металовиробництва (ковалів-ливарників). Вочевидь, відповідь на це питання приховується у складних по суті й важких для розуміння процесах культурогенези, одним з проявів яких була трансформація чи навіть «зміна поховальної парадигми» [6. С. 87], що відбулася на зламі катакомбної та посткатакомбної епох, тим самим засвідчивши або позначивши захід культур катакомбної області та схід почету

⁶ За нашими підрахунками, фурми-сопла присутні у 85% поховань ковалів-ливарників інгульської катакомбної культури, тоді як для донецько-донських катакомбних груп цей показник складає лише 27%, тобто в три рази рідше.

посткатакомбних культурних утворень. Показовим є й те, що всі поховання зі стрілоробними наборами ДДБК і ВДБК належать до I (раннього) періоду цих культур, протягом якого яскраво проявлялася їх катакомбна спадщина. Також виявлено, що основний масив захоронень з наборами стрілоробів ДДБК є зосередженим між Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем, тобто в межах зони формування або первинного осередку цієї культури [15]. Одиначні ж комплекси виходять за межі первинного ареалу і, скоріш за все, відбивають проникнення військових загонів ДДБК в західному (щонайменше до Південного Бугу) і східному (до Волги) напрямках. В контексті східного просування людності ДДБК, вочевидь, варто розглядати подібні поховання ВДБК (зі стрілоробними наборами і свідченнями смертельних поранень), розосереджені в зоні контактів цих бабинських культур [22. С. 63–66; 31. С. 113–114].

Окремими аспектами розглядуваної проблеми є питання соціальної оцінки захоронень з виробничим реманентом, а також інтерпретації цих комплексів крізь призму релігійних уявлень і реконструкції поховальної обрядовості скотарів бронзового віку. Проте згадані напрями виходять за межі даної статті та заслуговують на самостійне дослідження.

На завершення хочемо звернути увагу на той факт, що практика супроводу небіжчиків виробничим інвентарем, зокрема і наборами спеціалізованого реманенту, була притаманна не лише скотарям бронзового віку степів Східної Європи, зокрема й Надчорноморсько-Каспійської області. Подібні ритуальні норми також мали місце в середовищі культур бронзового віку Європи західніше Карпат. З огляду на тему нашої статті, насамперед звернемося до культур/груп епішнурового горизонту Центральної та Південно-Східної Європи, який відповідає ранній фазі ранньобронзового віку (Br A1, за схемою П. Рейнеке). Деякі з них (Adlerberg Gruppe, Straubinger Gruppe, Aunjetitzer Kultur) також практикували покладення до могил виробничого реманенту, серед якого виділяються і набори стрілоробів, що містили кам'яні випростувачі древків стріл, в т.ч. парні комплекти; кістяні й рогові віджимники, зокрема з іклів вепра; крем'яні відщепи, скребачки та різакі (рис. 9) [43. S. 31, Taf. 59: 10-11; S. 50, Taf. 68: 19-33; 45. S. 28–29, Abb. 8: 5-6]. Показово й те, що ця традиція своїм корінням сягає передуючої доби культур шнурової кераміки та кулястих амфор. Наведені факти, разом з іншими збігами, додатково засвідчують часовий і певний культурний паралелізм у розвитку різних регіонів Європи [17. С. 228–232; 18. С. 111–112; 19. С. 59–61; 24], який заслуговує на окрему увагу науковців і, на наш погляд, розкриває чималі дослідницькі перспективи.

1. Антоненко Б. О. Курганний могильник поблизу с. Морокіно // Поховальний обряд давнього населення України. – К. : НМК В0, 1991. – С. 151–161.

2. Березуцкий В. Д., Кравец В. В., Новиков Н. Л. Древности Богучарского края Воронеж : Изд-во ВГПУ, 2005. – 130 с.

3. *Берестнев С. И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). – Харьков : ПФ Амет, 2001. – 264 с.

4. *Бочкарев В. С.* Погребения литейщиков эпохи бронзы // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тез. докл. юбилейной конф. – К. : Изд-во АН СССР, 1975. – С. 65–68.

5. *Бочкарев В. С.* Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр проблемы) // Проблемы археологии. Сборник статей в память профессора М.И. Артамонова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 48–53.

6. *Братченко С. Н.* Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79–92.

7. *Братченко С. Н.* Могилы бронзової доби в басейні р. Деркул // Матеріали і дослідження по археології Восточної України. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 162–225.

8. *Братченко С. Н.* Олександрівські могили-кургани в долині Лугані // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – № 8. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2008. – С. 134–217.

9. *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда: в 3-х т. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211–285.

10. *Клепиков В. М.* Отчет об археологических раскопках в зоне строительства II очереди Фроловской ОС у х. Ветютнев Фроловского р-на Волгоградской обл. 1992 г. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 15852–15854.

11. *Кравец Д. П., Татаринов С. И.* Новые катакомбные памятники Бахмутского края // Донецкий археологический сборник. – № 7. – Донецк : Юго-Восток, 1997. – С. 77–115.

12. *Кубышев А. И., Нечитайло А. Л.* Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы исследования. – К., 1991. – С. 6–21.

13. *Литвиненко Р. А.* Погребения КМК с производственным инвентарем // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 97–105.

14. *Литвиненко Р. А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 161–169.

15. *Литвиненко Р. О.* Про виділення первинного осередку культури Бабине (КБК) // Праці наук. конф. Дон НУ за підсумками НДР за період 1999–2000 рр. – Донецьк : Вид-во Дон. ун-ту, 2001а. – С. 38–40.

16. *Литвиненко Р. А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж : Изд-во ВГПУ, 2002. – С. 76–85.

17. *Литвиненко Р. А.* Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк : Изд-во Дон. ун-та, 2006. – С. 215–236.

18. *Литвиненко Р. О.* Обставини і чинники бабинської культурогенези // Вісник Донецького університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1–2. – С. 109–116.

19. *Литвиненко Р. О.* Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабинне // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ : Вид-во СНУ, 2009. – № 9. – С. 44–90.

20. *Литвиненко Р. О.* Культурне коло Бабинне (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.

21. *Литвиненко Р. А.* Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108–122.

22. *Литвиненко Р. О.* Бабинсько-криволуцьке порубіжжя // Донецький археологічний збірник. – № 16. – Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 2012. – С. 47–76.

23. *Литвиненко Р. О.* Східна периферія дніпро-прутської бабинської культури // Старожитності Північного Азов'я: матер. наук.-практич. конф. – Маріуполь : Вид-во МДУ, 2014. – С. 28–41.

24. *Lytvynenko R. O.* Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture // Bultic-Pontic studies. – Vol. 18: The Ingul-Donets Early Bronze civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin. 3200–1750 BC. – Poznań, 2013. – P. 121–138.

25. *Мимоход Р. А.* Погребения финала средней бронзы Нижнего Поволжья // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 108–114.

26. *Мимоход Р. А.* Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ : Шлях, 2005. – С. 70–74.

27. *Мимоход Р. А.* О верхней дате вольско-лбищенской культурной группы // Археологические памятники Восточной Европы. – Вып. 13. – Воронеж, 2009. – С. 276–278.

28. *Мимоход Р. А.* Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периода бронзового века // Материалы охранных археологических исследований. – Т. 16. – М. : ИА РАН, 2013. – 568 с.

29. *Мимоход Р. А.* Посткатакомбный период в Восточной Европе. XXII–XVIII cal BC: докл. на Междунар. конф. «Бронзовый век в Европе. Актуальные исследования и перспективы» (СПб., 16.10.2013).

30. *Мимоход Р. А.* Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции // Археология восточноевропейской степи. – Вып. 10. – Саратов, 2013. – С. 167–179.

31. *Мимоход Р. А.* Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволуцкой культурной группы к волго-донской бабинской культуре // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 232. – М., 2014. – С. 100–119.

32. *Післарій І. О.* Про ткацтво в добу міді-бронзи та раннього заліза // Археологія. – 1982. – Вип. 38. – С. 70–81.

33. *Писларий И. А.* Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины // Хозяйство древнего населения Украины : в 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 196–210.

34. *Пустановалов С. Ж.* Об общественном положении мастеров-ремесленников в эпоху бронзы // Хозяйство древнего населения Украины : в 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 211–221.

35. Пустовалов С. Ж. Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Довгой Могили у села Барвиновка Запорожской области // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Т. IX. – Запоріжжя, 2001. – С. 115–138.

36. Разумов С. М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Археологія» / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2010. – 19 с.

37. Разумов С. М. Технология изготовления наконечников стрел ингульской катакомбной культуры: результаты анализа «набора стрелодела» // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – № 9. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2011. – С. 198–208.

38. Разумов С. М., Шевченко Н. П. Катакомбне поховання з «виробничим набором» Північно-Західного Надазов'я // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – № 7. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2007. – С. 110–118.

39. Санжаров С. Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. – Луганск : Изд-во ВНУ, 2008. – 88 с.

40. Санжаров С. Н., Привалова О. Я. Новые материалы эпохи бронзы из Донецкого музея // СА. – 1987. – № 3. – С. 209–211.

41. Смирнов Ю. А. Погребения мастеров – изготовителей древков и кремневых наконечников стрел // Древности Дона. – М. : Наука, 1983.

42. Черных Л. А. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С. 15–16.

43. Gebers W. Endneolithikum und Frühbronzezeit im Mittelrheingebiet. Katalog // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – Bd. 28. – Bonn : Habelt, 1978. – 192 S., 77 Taf.

44. Razumov S. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the early and middle Bronze Age: 3200–1600 BC (based on burial materials) // Baltic-Pontic-Studies. – Vol. 16. – Poznań, 2011. – 325 s.

45. Torbrügge W. Die Bronzezeit in Bayern. Stand der Forschungen zur relativen Chronologie // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1959. – 40. – Berlin, 1960. – S. 1–78.

Roman Lytvynenko

BURIALS OF BABYNE CULTURAL CIRCLE WITH PRODUCTION TOOLS

The article contains characteristic and analysis of the funerary complexes of Babyne cultural circle containing the production gears. Similarities and differences were detected between ritual practice of Babyne culture group and of its local variants. Some parallels were discovered as well between Dnieper-Don and Volga-Don Babyne cultures on one side and Corded Ware culture groups of Early Bronze Age in Central Europe.

Keywords: *Bronze Age, Eastern Europe, Central Europe, Babyne cultural circle, Adlerberg group, Straubing group, burial, industrial implements.*

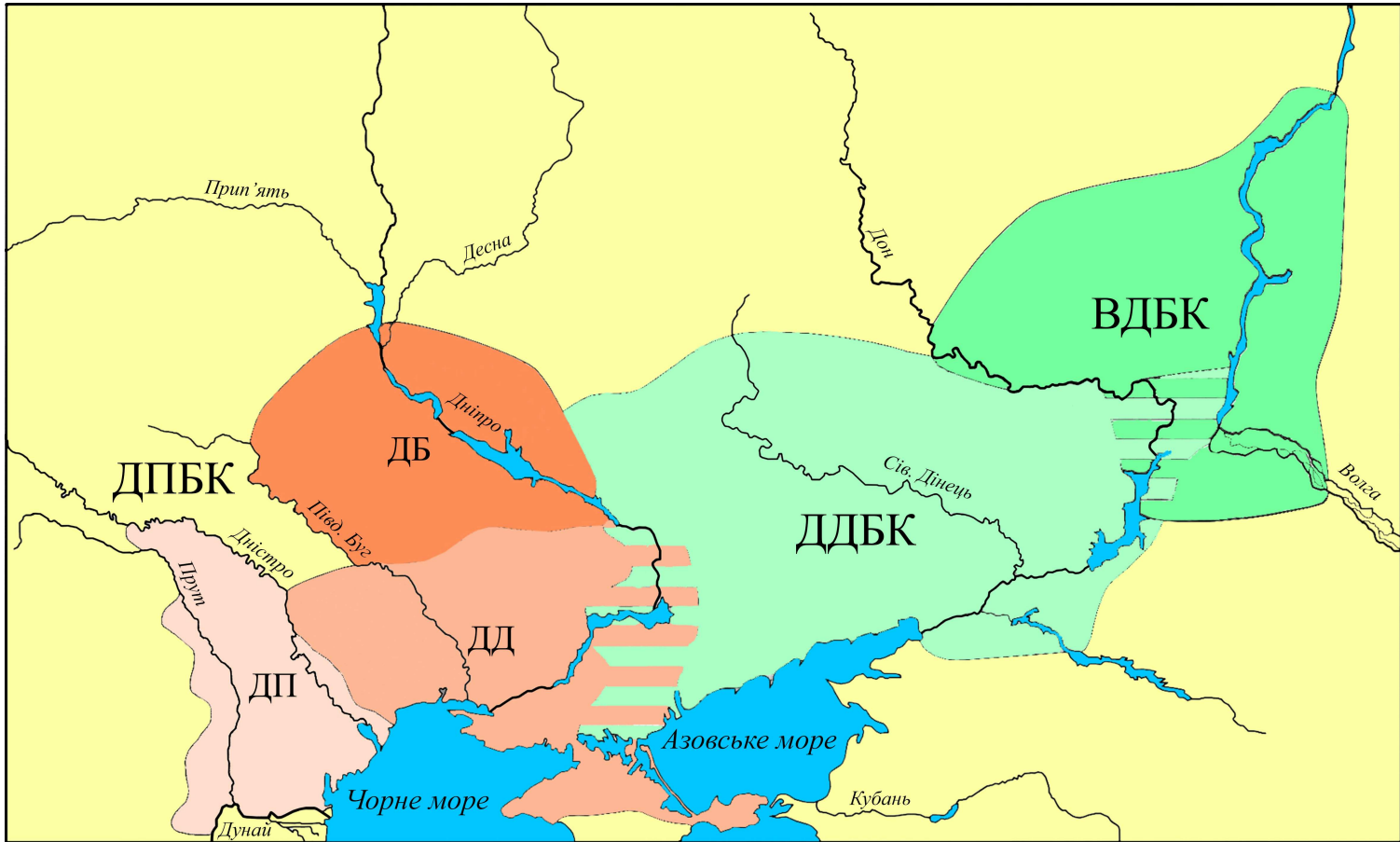

Рис. 1. Мапа-схема культурного кола Бабине:

ВДБК – волго-донська бабинська культура; ДДБК – дніпро-донська бабинська культура; ДПБК – дніпро-прутська бабинська культура (локальні варіанти: ДД – дніпро-дністровський, ДБ – дніпро-бузький, ДП – дністровсько-прутський)

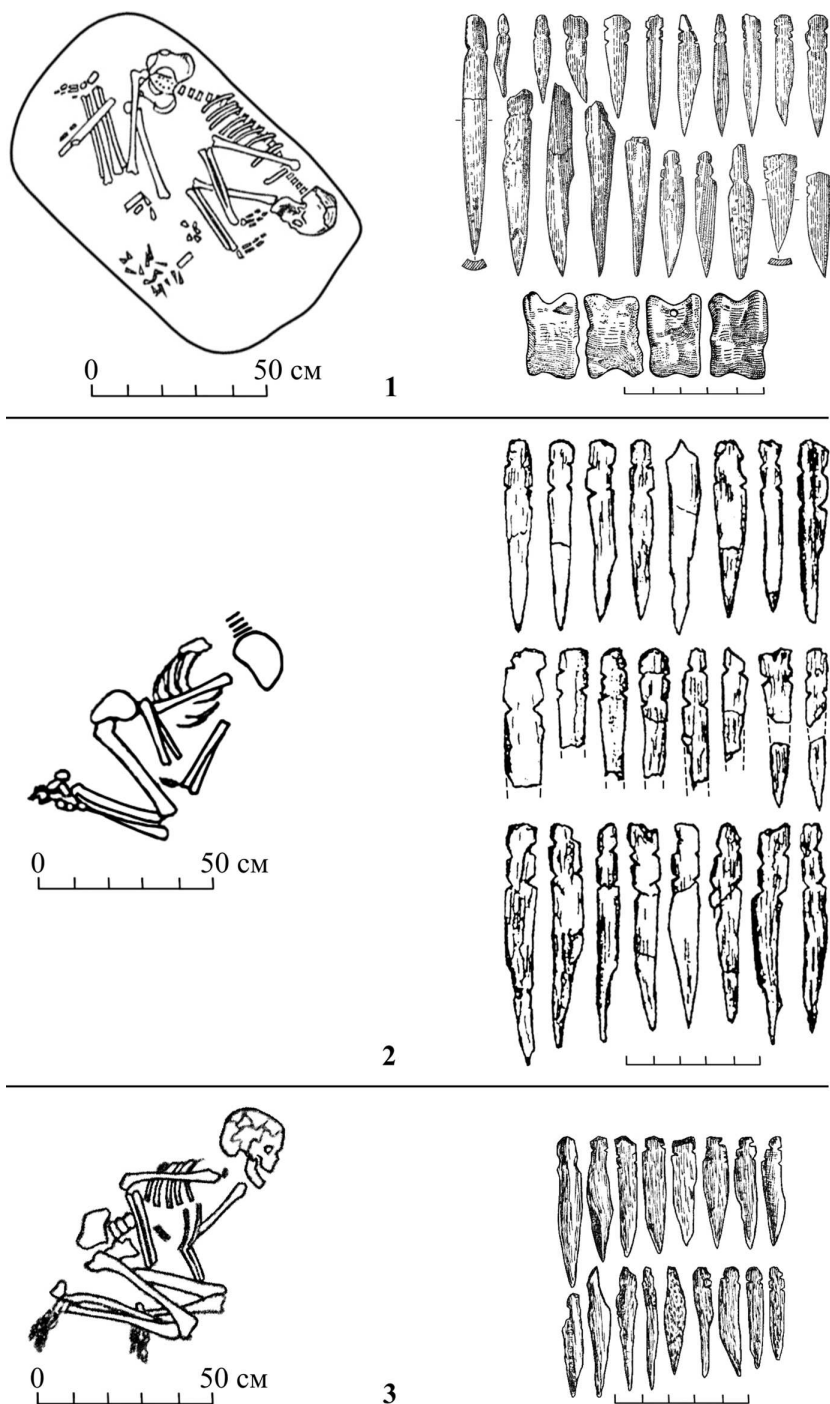

Рис. 2. Поховання з виробничим реманентом («кілочками») дніпро-дністровського локального варіанту ДПБК:

1 – Пелагіївка 1/20; 2 – Чорноземне 1/7; 3 – Пивільне 2/12

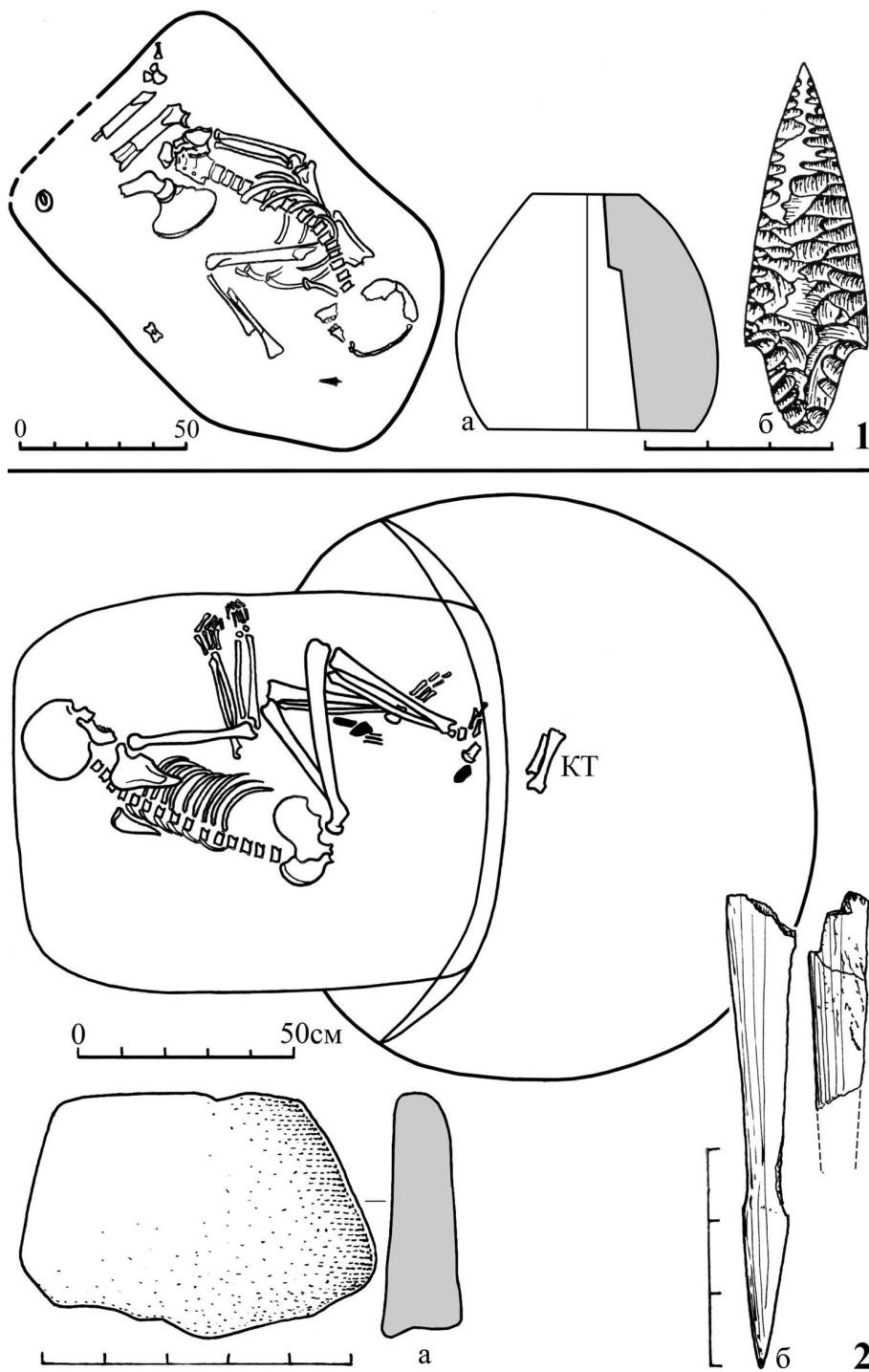

Рис. 3. Поховання з виробничим реманентом ДПКБ:
1 – Калинівка 1/1; 2 – Заплавка-I 7/6

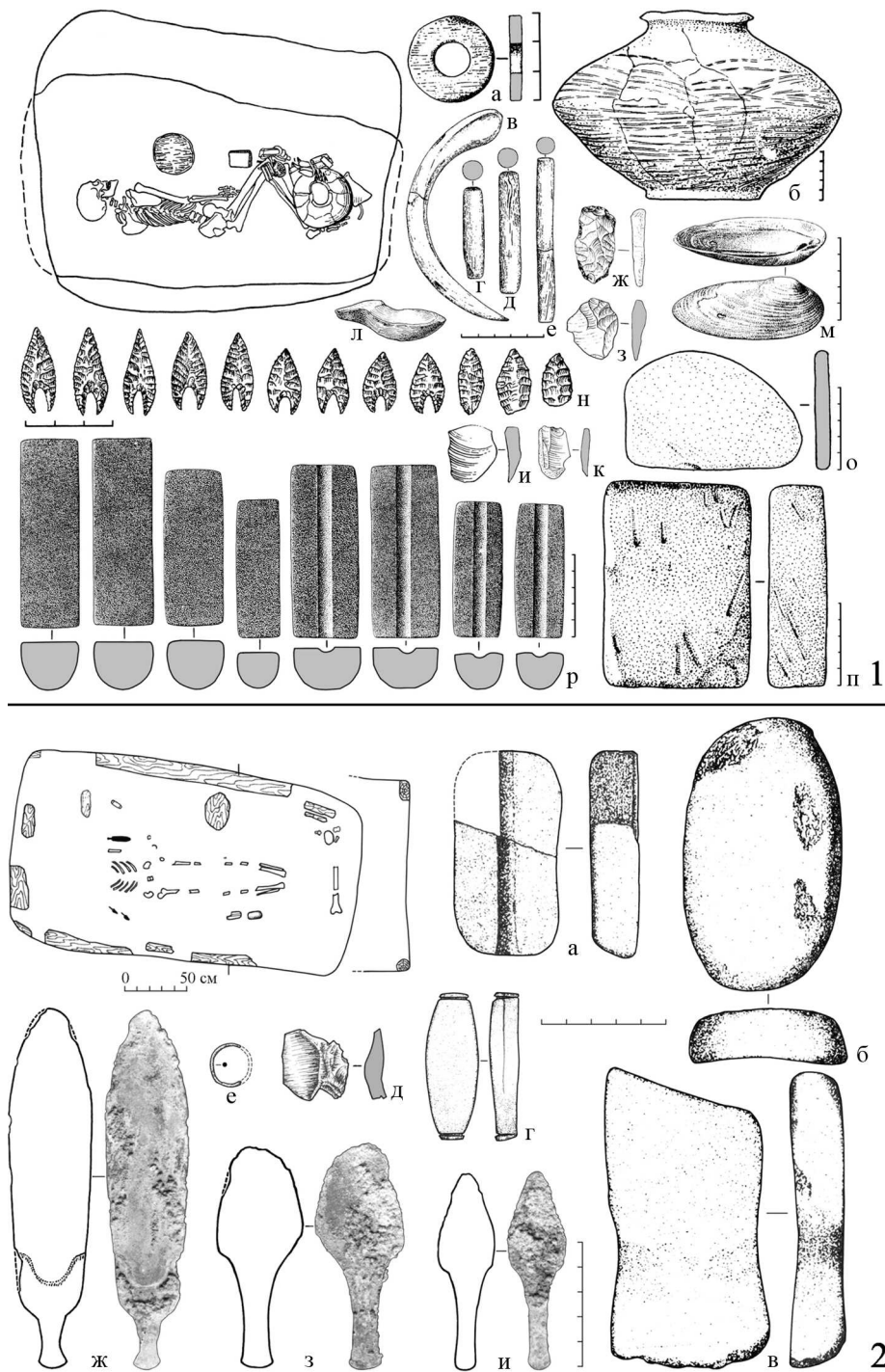

Рис. 4. Поховання ДДБК зі стрілоробними наборами:
1 – Олександрівськ 1/49; 2 – Соколовський курган п. 2

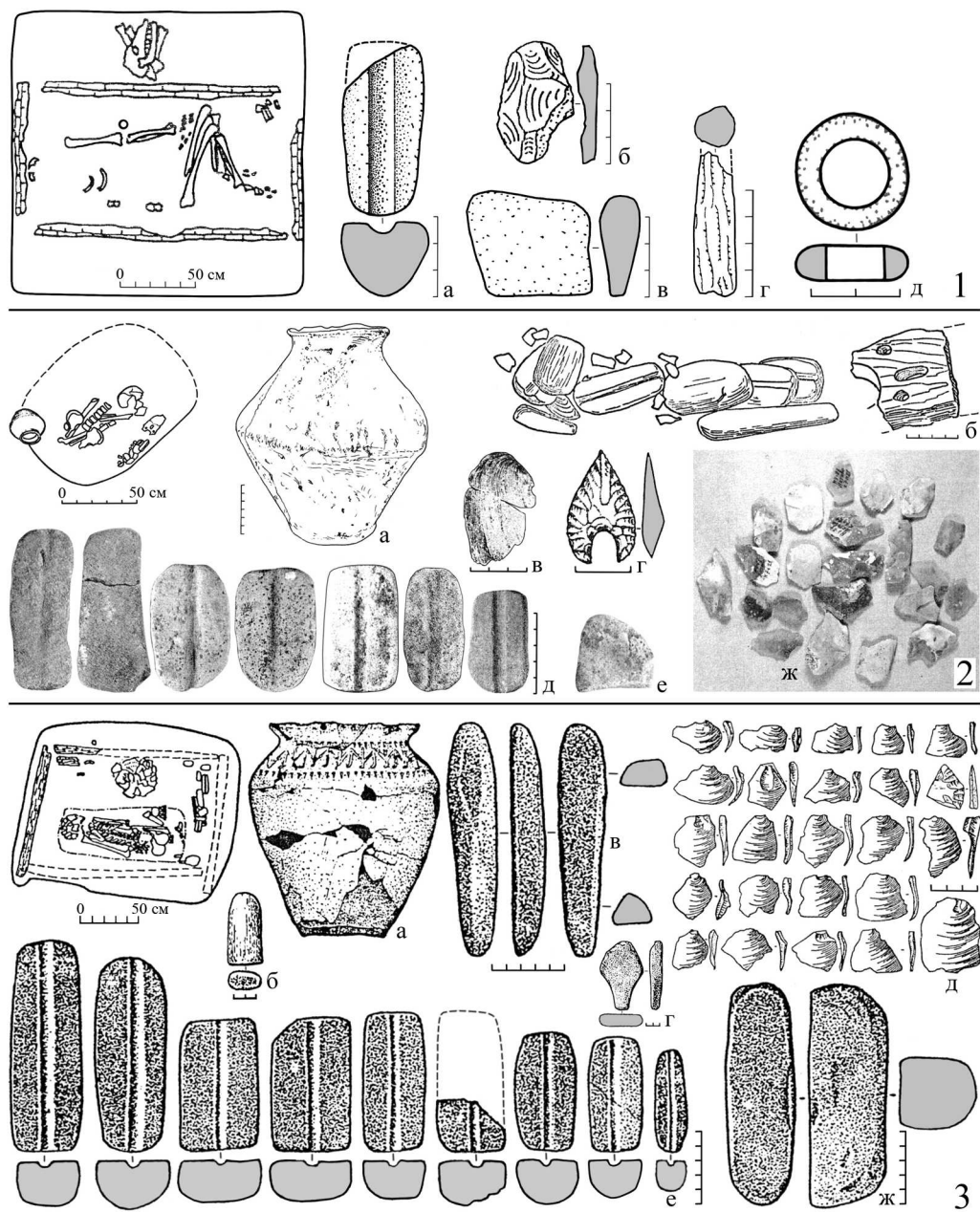

Рис. 5. Поховання ДБК зі стріларобними наборами:
 1 – Красна Гусарівка-Г 1,1; 2 – Актове 7/21; 3 – Барвинівка 8/1

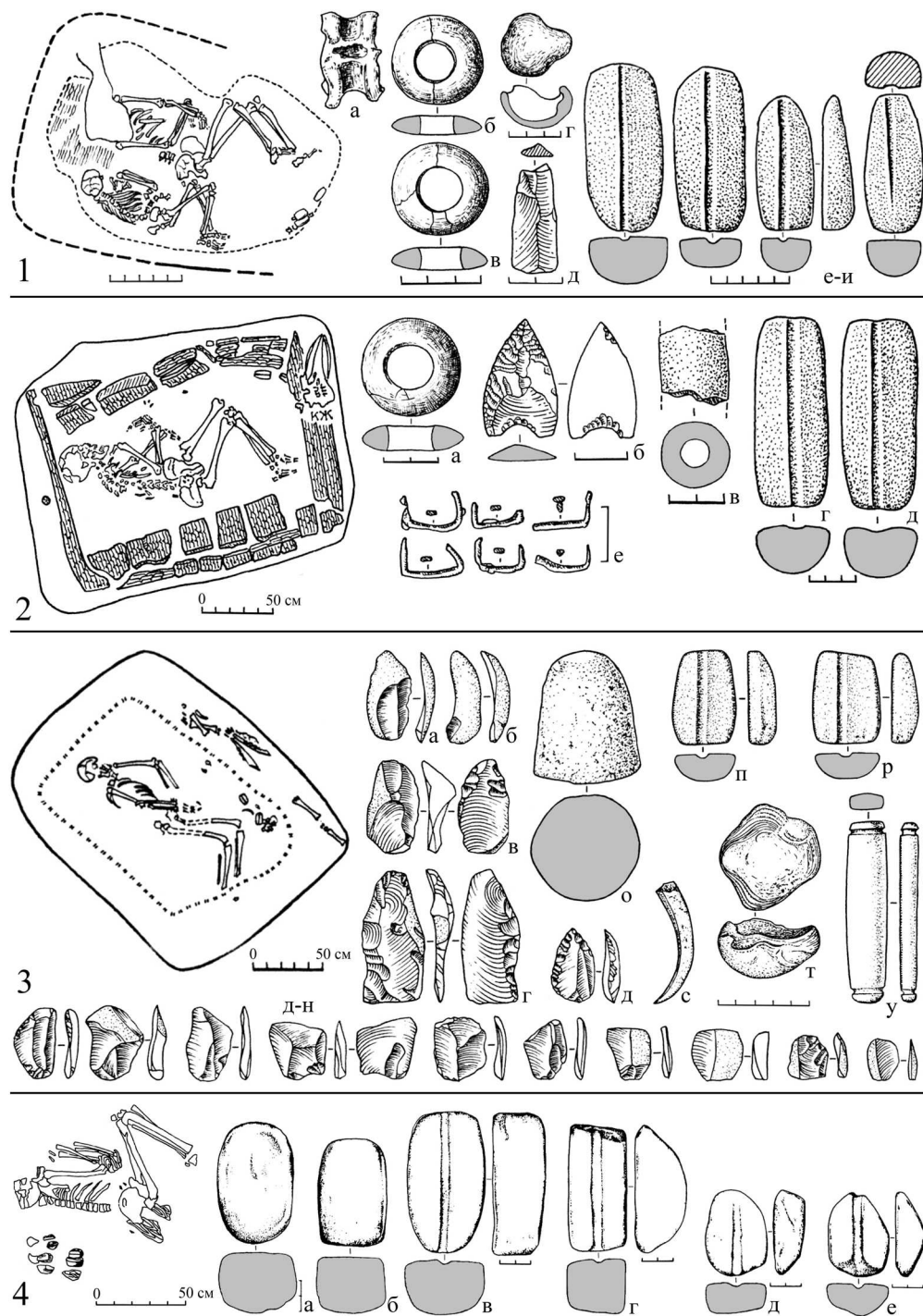

Рис. 6. Поховання ДДБК зі стрілоробними наборами: 1 – Цимлянка-II 1/3; 2 – Нижня Бараниківка 5/10; 3 – Привілля 11/13; 4 – Ветютнів 2/1

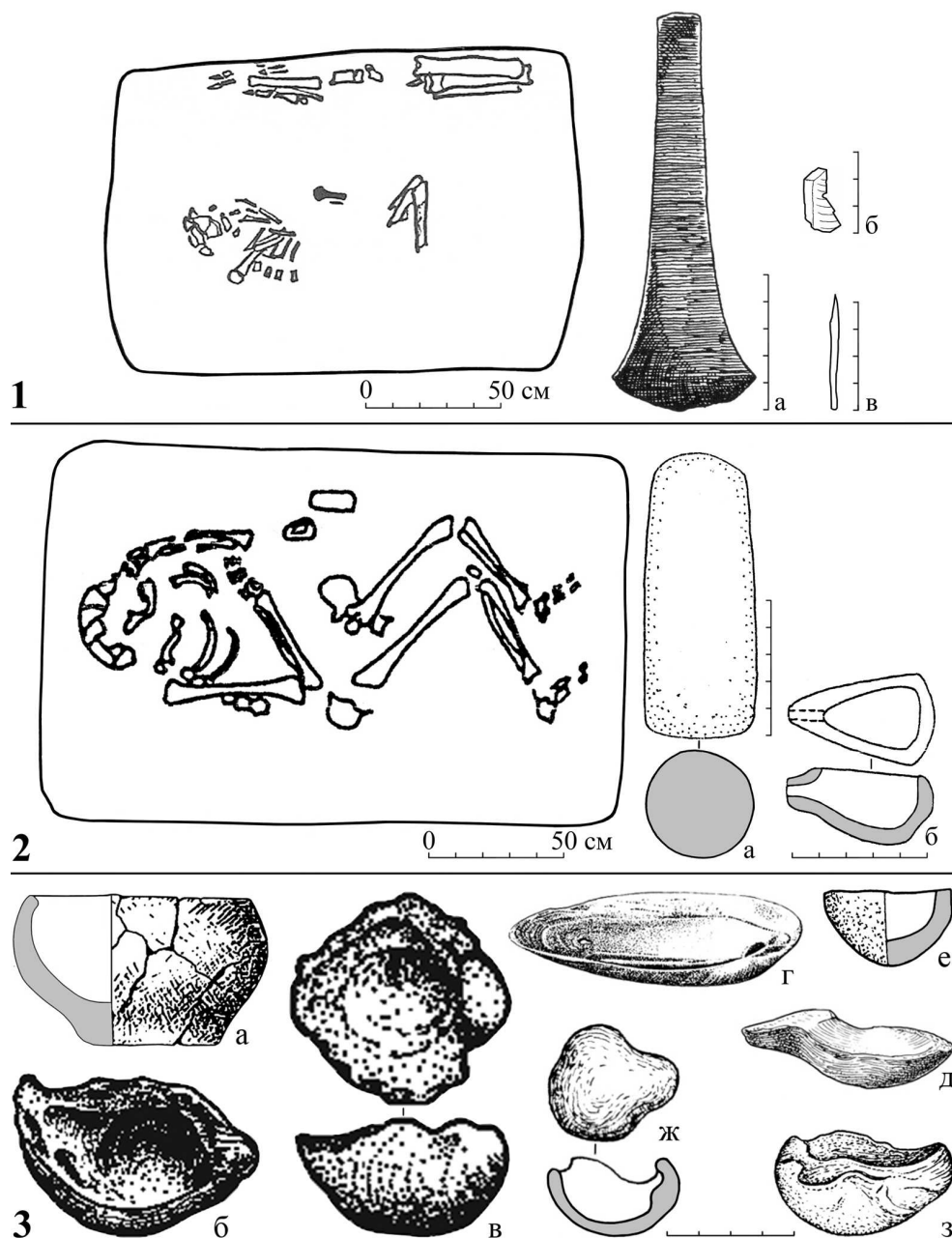

Рис. 7. Поховання ДДБК з виробничим реманентом і ємності зі стрілоробних наборів: 1 – Морокине 8/1; 2 – Копані-ІІ 1/1; 3 – мушляні, керамічна (а) і кам'яна (е) ємності зі стрілоробних наборів ДДБК, ВДБК і катакомбної культури: а – Висока Гора 5/1, б – Комінтернове 4/4, в – Жолобок 3/1, г, д – Олександрівськ 1/49; е – Артемівськ 4/1; ж – Цимлянка-ІІ 1/3; з – Привілля 11/13

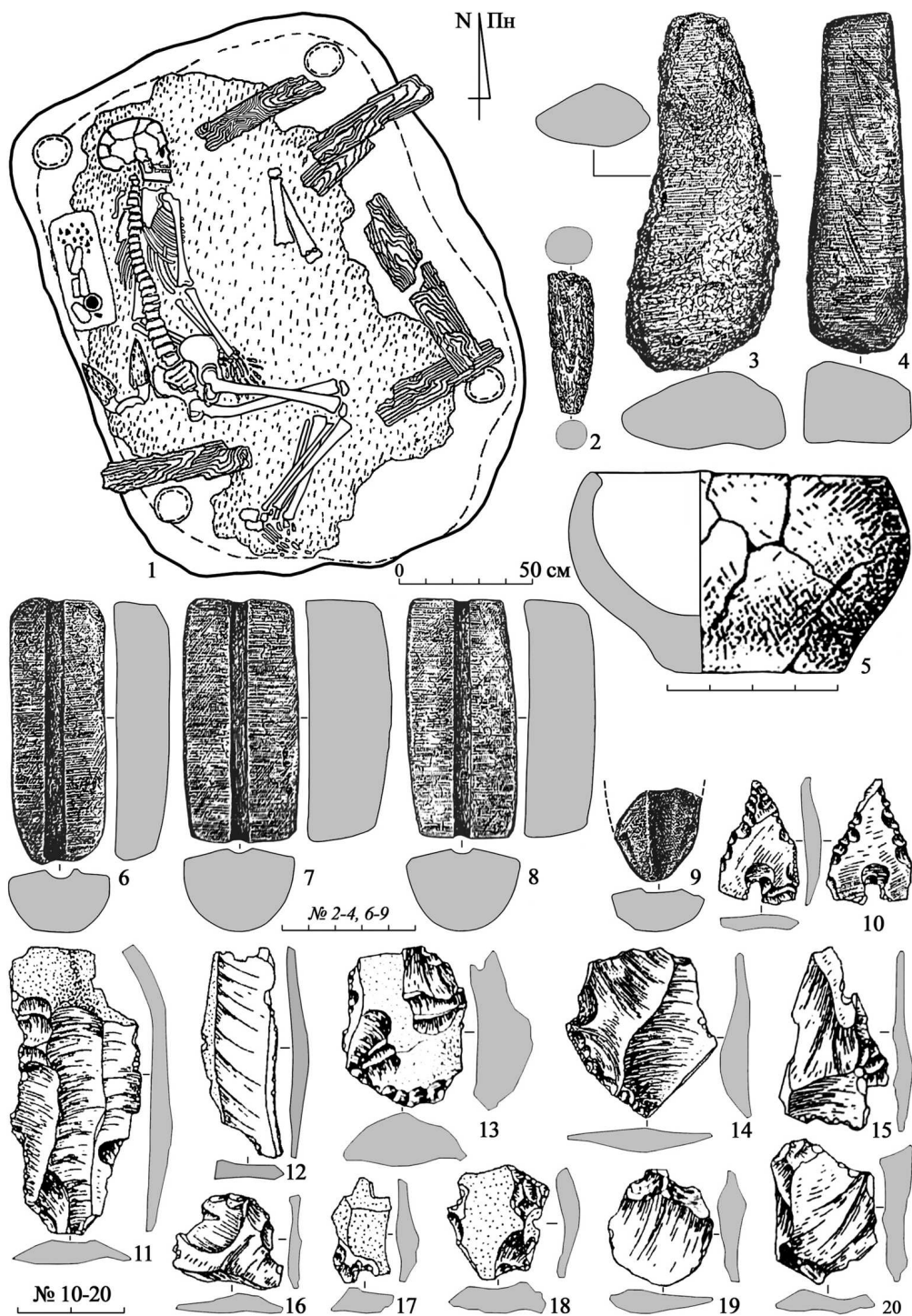

Рис. 8. Поховання ВДБК зі стріларобним набором: Висока Гора 5/1

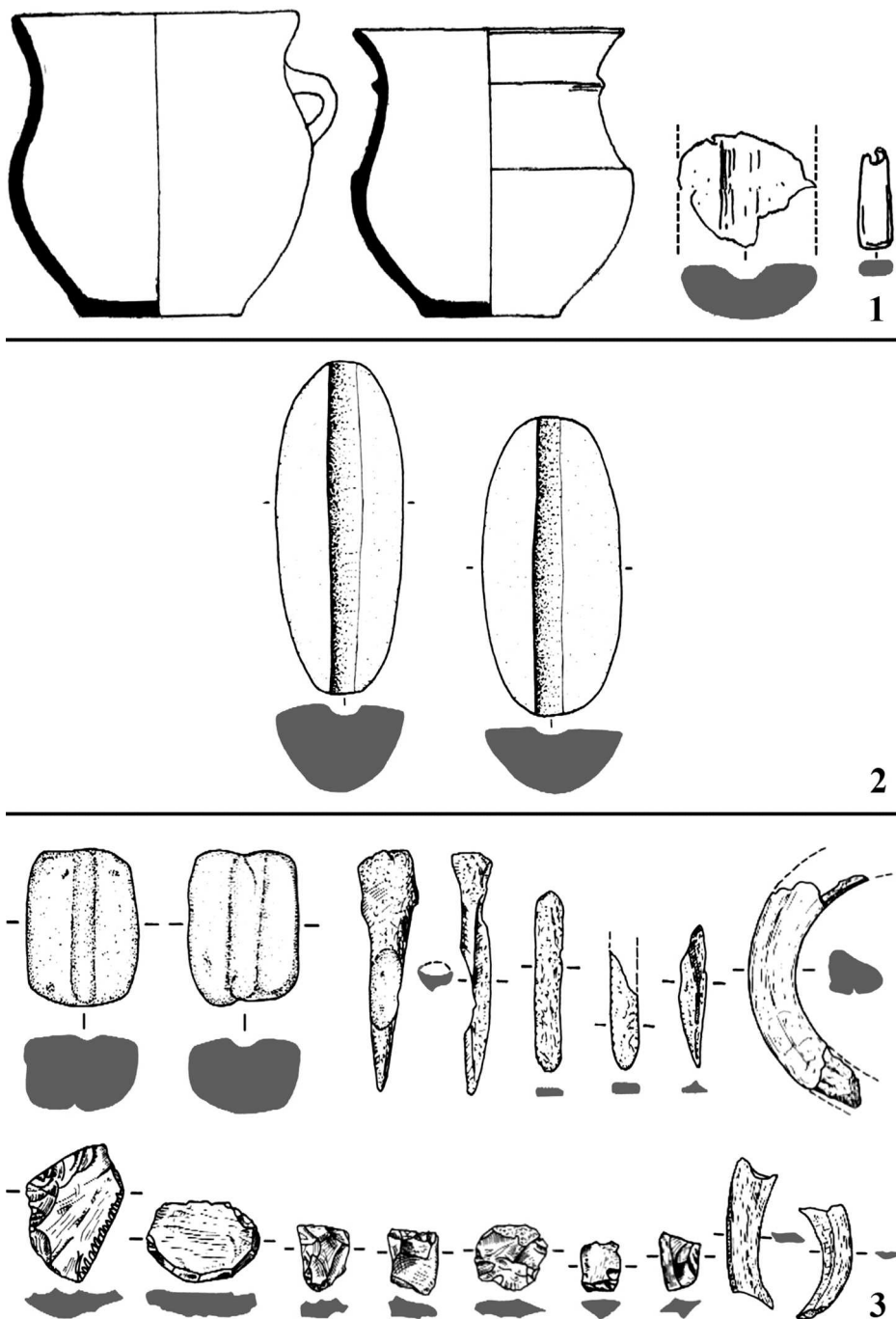

Рис. 9. Матеріали поховань ранньобронзового віку Центральної Європи з наборами стрілолюбів: 1 – Ziegelei Ortner, Grab 11; 2 – Essenheim; 3 – Ludwigshafen-mundenheim